

Stavební vývoj hradu Valdštejna

FRANTIŠEK GABRIEL—PETR MACEK

1 Úvod

Narůstající turistický ruch a soustavné zvyšování kyselosti ovzduší vedou ke stále častějšímu narušování reliktní sídlení na pískovcích. Situace Českého ráje, z tohoto hlediska kritická, vyvolává potřebu zvýšené péče o jednotlivé lokality. Zatímco řada jich doslova trpí absolutním nezájmem ze strany majitelů (např. Drábské světničky, Valečov) a jejich vypovídací i památkové hodnoty jsou ohroženy, probíhají na některých konzervačních pracích, dávající naději na určité zlepšení. Neodmyslitelnou součástí těchto oprav by se mělo stát dokonalé zdokumentování současného stavu lokality, její stavebně historický průzkum a archeologický výzkum, které jsou možná poslední příležitostí k zachycení sídelních reliktních v tomto geologickém podloží. Časté opomenutí některého z těchto požadavků výrazně ochuzuje poznání lokality samé i možnost jejího zařazení do kontextu historického vývoje, a tím také vhodné prezentování veřejnosti. Naopak tam, kde konzervačním pracím předchází zmíněná činnost, získáváme nové, často i překvapivé vědomosti o historii osídlení lokality, které dávají lepší předpoklad pro pochopení památky a jejího využití pro kulturní účely. Mezi tyto zatím jen ojedinělé případy náleží v Českém ráji hrad Valdštejn, představující jednu z nejnavštěvovanějších památek Turnovska.

Hrad, jehož počátky spadají do 13. století a jehož archeologizace započala mezi léty 1509 až 1582, kdy jej soudobé prameny hodnotí jako zříceninu, sloužil od počátku 18. století poustevníkům. Později vznikla kaple sv. Jana Nepomuckého, částečně asi zbudovaná z trosek hradních objektů. V letech 1824—1843 do organismu zchátralého objektu zasáhl romantickými úpravami majitel panství Alois Lexa z Aehrenthalu. Po jeho smrti, zdá se, zájem ze strany Hruboskalského velkostatků upadl tak, že v roce 1912 musel požádat Výbor zastupitelstva okresu Turnov o nápravu zemského konzervátora. Požadavkům na opravy velkostatek sice vyhověl, leč objevily se další závady, které provázejí novodobé dějiny hradu přes éru Klubu československých turistů až do současnosti (Macek—Novosadová 1988, 1—35), kdy o hrad pečují MěstÚ Turnov. Z popudu ONV proběhlo v roce 1955 zaměření hradu, v roce 1969 zde Severočeské muzeum Liberec provedlo zjišťovací archeologický výzkum (Waldhauser—Weber 1973) a konečně v roce 1988 provedl SÚRPMO Praha stavebně historický průzkum (Macek—Novosadová 1988). Konzervační práce si vyžádaly i další archeologické zásahy, které provádí průběžně podle potřeby Východočeské muzeum Hradec Králové, pobočka Pardubice.

Poměrně dlouhá stavební činnost na staveništi Valdštejna dala vzniknout řadě lépe či hůře dochovaných objektů. Při jejich hodnocení vycházíme z reliktní architektury, dostupných bez archeologického výzkumu. I přes toto pouze částečné využití hmotných pramenů se pokoušíme řešit podoby jednotlivých

livých stavebních fází i otázky vztahů k okolním sídlům. Domníváme se totiž, že naznačená rekonstrukce vývoje může posloužit k vymezení problémových okruhů a vymežit tak úkoly archeologického výzkumu.

2 Stavební vývoj hradu

S ohledem na rychlý zánik reliktní obsahuje předkládaná práce podrobnější popis detailů architektury, neboť asi jen tak lze uchovat určité informace, které považujeme z hlediska dnešních vědomostí za důležité. Úplný popis nalezne zájemce ve zprávě o stavebně historickém průzkumu (Macek —Novosadová 1988). Zde se zaměřujeme především na fakta související s jednotlivými stavebními fázemi a umožňující datování jejich výstavby. Posledně jmenovaných prvků však zjistil průzkum velmi málo. Navíc se váží pouze na určité části reliktní, zatímco ostatní zůstávají bez datovací opory. Jejich časové vztahy proto vyvozujeme z prostorových vazeb, daných buď logicky či vzájemným kontaktem, a to i za cenu pouhého relativního datování. Pokud není možné uplatnit ani jeden z těchto přístupů, zůstává reliktní nedatován a nelze jej bezpečně přiřadit k žádné stavební fázi. Podobný problém vyvstává i v případě širšího datování reliktní, než které dovozujeme pro jednotlivé fáze. Jejich zapojení do rekonstrukce vývoje pak zůstává pouze v rovině hypotézy.

Stavební vývoj lokality probíhal, opomineme-li pravěké osídlení doložené archeologickými nálezy, ve dvou hlavních časových horizontech. Do prvního z nich řadíme výstavbu hradu a jeho úpravy v době, kdy plnil funkci opevněného panského sídla, tedy od 13. století do roku 1582, druhý horizont, vymezený počátkem 18. století, představuje využití opuštěné lokality k jiným účelům.

2.1 Terénní situace

Na severním okraji rozlehlé plošiny využil zakladatel ke stavbě hradu řady pískovcových bloků, vydělených výrazným údolím, zařezávajícím se od východu až k poslední západní skále, která svým mírným natočením k severu zprostředkovává styk s plošinou (obr. 1). K patě skal se ze dna údolí zdvíhá náspypový kužel opadu mateční horniny, vytvářející táhlou, k východu klesající ostrožnu. Skalní bloky, vysoké až 10 m, připomínají rozeklaný hřeben, rozdělený nejdelším přerušením na východní a západní část. Přerušeni vyznačují východní závěr hradního areálu, rozkládajícího se na třech západních blocích, zatímco východní skály nesou jen sporadické stopy stavební činnosti, časově prakticky nezařaditelné.

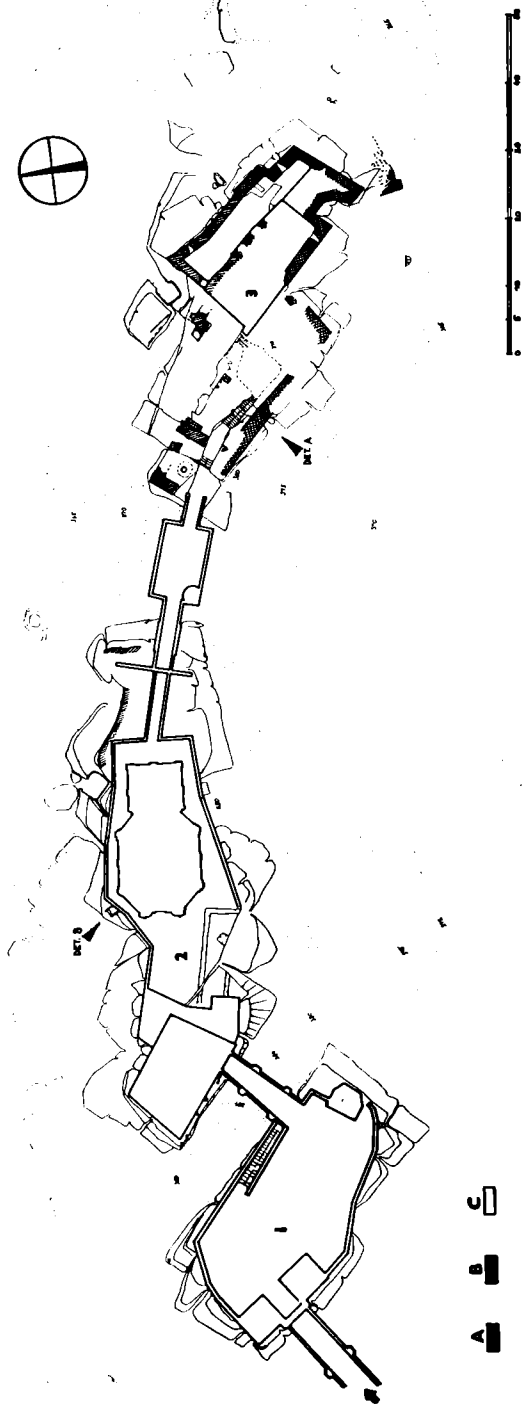
Téměř stejná výška bloků koresponduje s plošinou, dovolující nástup do hradu. V těchto místech celistvější okraj skal narušila těžba pískovce v několika lomech, projevujících se jednak svisle vysekanými stěnami, jednak odvaly půdního krytu, navršenými v bezprostředním okolí lomů. Obojí vedlo v minulosti k úvahám o opevnění předpolí, které však při bližším ohledání postrádá smysl, neboť nechává čelní stranu hradu bez ochrany.

2.2 První horizont osídlení

Relikty, související nepochybně s hradní architekturou, leží na druhém a třetím skalním bloku, při jejich patě a na severním svahu, po kterém vedla cesta, projevující se dosud na některých místech výrazným úvozem.

Obr. 1. Hrad Valdštejn, půdorysné schéma. 1—3 skalní bloky, A — první stavební fáze, B — druhá stavební fáze, C — architektura mladšího horizontu osídlení. Zaměření F. Gabriel strojem BRT 006 s využitím plánu SÚRPMO, kresba P. Macek.

HRAD VALDŠTEJN
půdorysné schéma

Nepochybně však s opevněním souvisel i první skalní blok, po kterém musela probíhat komunikace mezi druhou skálou a předpolím. Právě na základě vedení komunikace rozlišujeme dvě stavební podoby hradu. Nejprve vedl přístup horizontálně z předpolí na první, druhý a konečně třetí skalní blok s hradním jádrem, později došlo k osamostatnění jádra s vertikálním vstupem od jižní paty suku, kde ležel i hospodářský trakt, a vzniku nového jádra na druhé skále se vstupem respektujícím starší horizontální komunikaci.

2.2.1 Starší stavební podoba

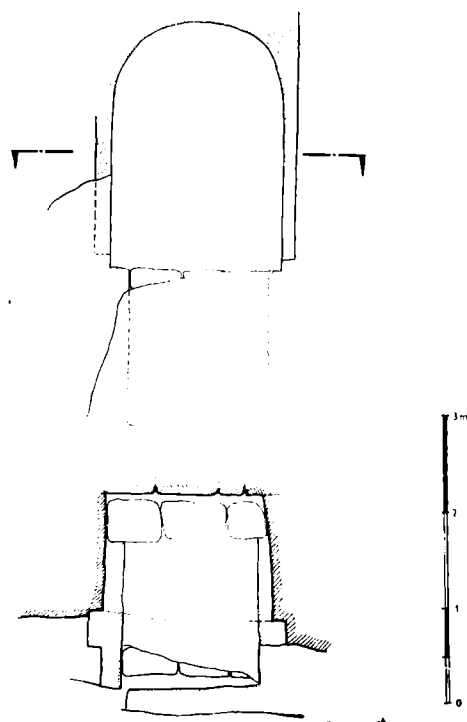
Pro starší stavební podobu hradu předpokládáme horizontálně vedenou přístupovou komunikaci. Předpoklad vychází ze dvou zjištěných skutečností. Při hodnocení reliktní architektury zjišťujeme typově shodné zbytky starého zdíva na druhém a třetím skalním bloku, takže jejich osídlení je nepochybné. V této souvislosti však nabývá obzvláštního významu fakt, že z možných přístupů na třetí skalní blok vykazuje vertikální komunikace, jak dále ukážeme, stopy druhotného pořízení. Avšak i starší stavební podoba nese znaky nejméně dvou fází, rozlišitelných pomocí charakteru zdíva.

2.2.1.1. První stavební fáze

K první dochované stavební fázi řadíme relikty, zděné z nepravidelných pískovcových kamenů na světlou maltu s kusovým vápnem a hrubým říčním pískem bez cihlové drti. Na rozdíl od sypaného jádra tvoří líce větší a pravidelnější kameny, přibližně rovnané do řádků. Značný stupeň narušení nedovoluje stanovit bezpečně formu povrchové úpravy, pouze na některých místech se zdá, že po povrchu rozšířená spárová malta vyrovnávala hrubší nerovnosti.

S tímto zdívem se setkáváme na druhém a třetím bloku. V prvním případě jej téměř odstranila mladší stavební aktivita, takže jeho relikty nacházíme pouze na severním a severovýchodním okraji plošiny, kde většinou nepřesahují úroveň terénu. Jejich vnější líc, dobře patrná při pohledu z vnějšku, zabíhá hluboko do skalních spár, takže zdívo, které interpretujeme jako pozůstatek obvodové hradby, uzavíralo nežádoucí přístupy do hradu. Můžeme-li soudit z dochovaných reliktních obíhalo důsledně okraj skalního masívu v celé jeho členitosti. Až do krajnosti je toto pravidlo uplatněno na severovýchodní straně, kde patrné jádro bez dochované líce vbíhá na poměrně úzký výstupek, odkud se musela zeď nutně vracet záhy zpět, aby se napojila na dosud dochované pokračování. Doklad o intenzivním využívání druhého bloku dávají i části architektury vysekané ve skalním podloží. Především máme na mysli chodbu, otevírající se do severozápadní stěny a směřující pod úroveň povrchu do hradu. Pouze částečně přístupný reliktní jež pokračování předpokládáme i pod kaplí sv. Jana Nepomuckého, dosáhl současné podoby (obr. 2) řadou úprav. Nejstarší asi představovala 170 cm širokou chodbu, zakončenou vysekáním v podobě plně valené klenby s vrcholnicí 260 cm nad podlahou a otevírající se jednak do skalní stěny vně hradu, jednak do dnes nepřístupného prostoru pod kaplí. Prohloubení chodby o 160 cm, ke kterému došlo pravděpodobně až později, se již vně plně neotevírá, neboť neodsekaná skála zde vytváří parapet. Na opačné straně chodby přisedá ke skále z vnější strany zdívo, které bylo přiloženo k jakési zazdívice chodby, později odstraněné a doložené dnes pouze řadou kamenů, vystupujících nad zásypem zahloubení. Vročení reliktního do první stavební fáze je ovšem pouze hypotetické. Totéž platí i o obdélném objektu, vysekaném do podloží při jižním okraji skály, jejímž odlomením došlo i k po-

Obr. 2. Hrad Valdštejn, chodba na 2. skalním bloku, pohled a půdorys. Tečkovaním lemovaná linka — sekáním npravená skála. Měřil F. Gabriel, kresba P. Macek.

škození jeho části. Zbytek o rozměrech asi 100×180 cm byl při současné stavební činnosti zalit betonem.

Třetí skalní blok představuje nejdochovalejší část středověké zástavby na lokalitě. Důvod vidíme v tom, že mladší využití této části nedosáhlo, díky horší přístupnosti, té intenzity jako bloky předchozí, zatímco naopak středověká stavební aktivita zde byla nejsilnější, jak předpokládáme s ohledem na analogie. Avšak ani tyto relikty nejsou jednotné. Vedle novodobých stavebních úprav probíhaly přestavby na staré architektuře po celý středověk. Za nejstarší považujeme značnou část obvodového zdiva, které odpovídá výše uvedeným kritériím. Dochované fragmenty opět důsledně obíhají horní nivó skály, takže vymezují naprosto nepravidelnou dispozici hradního jádra. Na severní straně vedlo sledování okraje k uskočení hrady o celou šířku (160—200 cm). Na straně jižní přechází ostré nároží v oblouk, vracející se zpět a řadou lomů se zeď složitě zarovnává do původního směru. Na třech místech prostupují obvodovou hradbu okna s ven se zužujícími špaletami, zaklenutými segmentovou klenbou. Lomený oblouk ostění byl vysekán z jednoho kusu kamene, což spolu s jeho ostroší nad 20 cm širokou šterbinou okna dovoluje vročit jejich pořízení do období rané gotiky a považovat obvodovou hradbu za nejstarší relikv osídlení. Méně jistoty v datování dávají zbytky opěrného pilíře u jižní paty skály. Jedinou oporu poskytuje charakter zdiva, které sloužilo k podpoře převislé skály, členěné navíc spárami na několik částí. Nelze však ani vyloučit, že opěrák vznikl teprve poté, kdy se statická neúnosnost skalního bloku projevila jeho pohybem a podezdění skály u paty bylo nezbytné. Domníváme se rovněž, že zdivo, dnes v rozvalinách, vyplňovalo původně i spáry a vázalo se na některých místech k ob-

vodové hradbě. Jeho destrukce vedla ke statickým poruchám, řešeným až v době romantismu podklenutím horní partie zdi.

Část zdiva zástavby hradního jádra ukrývá pravděpodobně severní stěna tzv. paláce. Nasvědčuje tomu její nepravidelný průběh, avšak romantické zásahy v podobě přezdívek, plent a osazování oken dovolují dnes vyslovit pouze předpoklad, že využívá staršího zdiva. Zcela problematické je datování severní hradby od jejího zeslabení na 100 cm a reliktnů na skalním bloku u studny, které zmíníme až při řešení 2. stavební fáze hradu.

Uvedené zbytky nejstaršího hradu neposkytují dostatek informací pro podrobnou rekonstrukci opevněného sídla. Jako jednoznačné se jeví komunikační schéma, které dovozujeme z analogických lokalit. Z předpoklů vedla komunikace po mostě, jehož situování determinoval skalní blok, sloužící dnes, po úpravě, jako základ jednoho z pilířů mostu barokního. K charakteru zástavby prvního skalního bloku nenacházíme žádné doklady s výjimkou několika trámových kapes po obvodu, sloužících nejspíše k uložení trámů podsebití na vojensky exponovaném nároží skály. Jejich stáří však zůstává otevřeno. Stejně nejasné zůstává i položení druhého mostu, který nutně existoval mezi prvním a druhým blokem. Ten nejspíše, jak dokládají trámové kapsy, překlenul spáru na její severní straně, takže probíhal v ose mostu prvního. Z obranného hlediska by toto řešení představovalo velice významný prvek za předpokladu, že by brána druhého předhradí měla osu kolmou na komunikaci, což bylo dobře možné. Tento prostor však zaznamenal později tak výrazné úpravy, že veškeré úvahy o vstupní partii zůstávají nutně v rovině hypotéz. V delší ose druhého bloku probíhala komunikace k poslednímu mostu na třetí skalní útvar. Blok nepochybně opevňovala obvodová hradba a zdá se, že byl vybaven i další architekturou, kterou však za současného stavu poznání neumíme rekonstruovat. Naše vědomosti v tomto ohledu může rozšířit pouze archeologický výzkum pod kaplí sv. Jana Nepomuckého, kde lze očekávat zahloubené objekty. Přes dvacet metrů dlouhý most mezi druhým a třetím blokem ležel asi přibližně v místech mostu dnešního. Rozhodně to platí o jeho východních koncích, jehož usazení víceméně určují relikty obvodové hradby. Jeho mostovka však ležela asi o 200–300 cm výše než dnešní práh mostu. V hradbami vymezeném jádře předpokládáme obytnou stavbu — palác, o jehož umístění a tím i rozměrech vyslovujeme jen několik hypotéz.

První, nejpravděpodobnější, vychází především z analogií. Předpokládá vydělení obytné budovy v nejzazší části jádra, jehož obvodové opevnění tvořilo severní, východní a jižní stěnu objektu. Pozůstatkem západní stěny by mohlo být torzo zdi, interpretovatelné snad jako vnější líc. Současně s touto zástavbou mohl existovat objekt, přiložený k jižní obvodové hradbě, vymezený na západní straně jejím zalomením k jihu a na východě palácem. Pro tuto hypotézu svědčí řada kapes pro stropní trámy, vyzdřených v obvodové hradbě a krytých dnes střechou romantického „paláce“. Zcela vyloučit nemůžeme ani představu, že zástavba zaplňovala celý prostor od východní úzávěry hradu až k rozšíření jádra jižním směrem. Zcela nepochybně právě zde může rozhodnout archeologický výzkum.

2.2.1.2. Druhá stavební fáze

Do druhé stavební fáze řadíme relikty, budované z velkých pískovcových štuk s důlky pro uchycení do krepén. Kvalitní zalícování bez sypaného jádra nevylučuje případné pohledové uplatnění režného zdiva, avšak s ohledem na místa napojení ke zdivu první stavební fáze nelze vyloučit ani omítání

alespoň v některých partiích. Nevylučujeme ani možnost napodobení velkých pískovcových štuk v omítce, jak se s ním setkáváme na druhém typu užitého zdiva. Toto výtvarné pojednání, považované v minulosti za sgrafito, využívá kontrastu mezi hrubě rozetřenou omítkovou maltou a hlazeným napodobením spár, vymežujícím obvod štuk. Omítnuté zdivo se sestává z drobnějších pískovcových kamenů na hrubou maltu s cihlovou drtí. Zdivo zpevňovaly konstrukce horizontálně i vertikálně ložených trámů. Důvodem, proč oba typy zdiva spojujeme do jedné stavební fáze, je snaha po stejném vnějškovém působení. Při určování stáří reliktů se opíráme o fragment stojky pravouhého okna, jejíž profilace odpovídá nejspíše 14. století či počátku věku následujícího, stejně jako i pojednání povrchu zdiva. Datování odpovídají i velké pískovcové štuky s důlky, které, jak se zdá, nastupují u nás kolem poloviny 14. století a v hojnější míře se užívají až od sklonku tohoto věku. Nacházíme je na Helfenburku u Úštěka či Hazmburku (okr. Litoměřice), nedaleké Kostí (okr. Jičín), Kumburku (okr. Trutnov) a řadě dalších lokalit. Rovněž užití dřevěné ztužovací konstrukce odpovídá spíše sklonku 14. století, ze kdy ji známe i z jiných hradů (Ronov, Starý Berštejn, okr. Č. Lípa).

Můžeme-li soudit z charakteru popsanych fragmentů zdiva, nedošlo v druhé stavební fázi k zásadním změnám hradního organismu. První typ, velké štuky, nacházíme v přední části hradního jádra. Doplňuje starší technikou provedenou hradbu vstupního průčelí, která se v těchto místech buď sesula, nebo si nová úprava vstupu vyžádala její odstranění. Druhá a také pravděpodobnější varianta mohla souviset s vložením dalšího zdiva z velkých štuků, které vydělilo vstupní prostor od nezastavěné části jádra příčnou zdí a buď nahradilo nebo doplnilo starší obvodovou hradbu, jejíž další průběh se v těchto místech nedochoval, zdí hloubkovou, patrnou pouze v základech. Novým zdivem prostupovaly dva otvory. První, o světlosti asi 100 cm, prochází hloubkovou zdí v místech, kde se stýká se zdí příčnou, tvořící tak pravou špaletu. Protilehlá špaleta se zavírá směrem k ostění, ze kterého zbyla pouze část, osazená v líci příčné zdi. Obdobnou situaci zjišťujeme i u druhého otvoru, o kterém předpokládáme, že dosahoval větší světlosti, neboť svým umístěním v příčné zdi odpovídá místu, kde lze tušit bránu do jádra hradu. Mladší zásah v podobě odsekaného terénu však znemožňuje tuto hypotézu ověřit a nezbyvá, než čekat na výsledky archeologického výzkumu, který by mohl na protilehlé straně odkryt základ pokračování brány. Osazené mohutné ostění vystupuje výrazněji než v předešlém případě, avšak ani zde není patrná profilace.

Druhý typ zdiva této stavební fáze uchovalo nároží objektu, vymežujícího severní stranu nádvoří. Při maximální snaze využít místa, položil stavebník základy na okraj spáry, do které zapustil suterén ve dvou patrech, nad kterými sklenul plnou valenou klenbu. Od přízemí se pravděpodobně objekt rozšířil i na celý prostor skalního pilíře, po jehož obvodu zanechala zeď pouze vysekané negativy základů. Zcela nepochybně se napojoval alespoň jednou stěnou, která vyběhá z dochovaného rohu východním směrem, na starší zástavbu jádra, které rovněž doznalo v této fázi změn. Počítáme k nim nadezdívku starší obvodové hradby na jižní straně ve vyšší patra. Zdivo, dimenzované na 100 cm, snad ukončoval v jihovýchodním nároží hradu opěrák, založený na starší hradbě, jejíž dispoziční nerovnosti asi překlenul oblouk se zdivem patra. V jeho dochované části se k jihu otevírá velké okno se segmentovým záklenkem.

Sporná zůstává otázka stáří zeslabené severní hradby. Charakterem své technologie náleží k první stavební fázi, 100 cm dimenze a zalícování silnější

hradby v místech jejich styku před tímto hodnocením varuje a ukazuje spíše na fázi druhou. Znamenalo by to, že nejprve tento úsek hradu obvodová zeď nechránila, že zde snad posloužilo, s ohledem na převýšení skály, pouze dřevěné ohrazení.

Shrneme-li zjištěné výsledky stavební aktivity druhé fáze, konstatujeme, že se projevila především ve snaze dokonalejšího opevnění jádra a rozšíření vnitřní zástavby, ať již formou novostavby či úpravou zástavby starší.

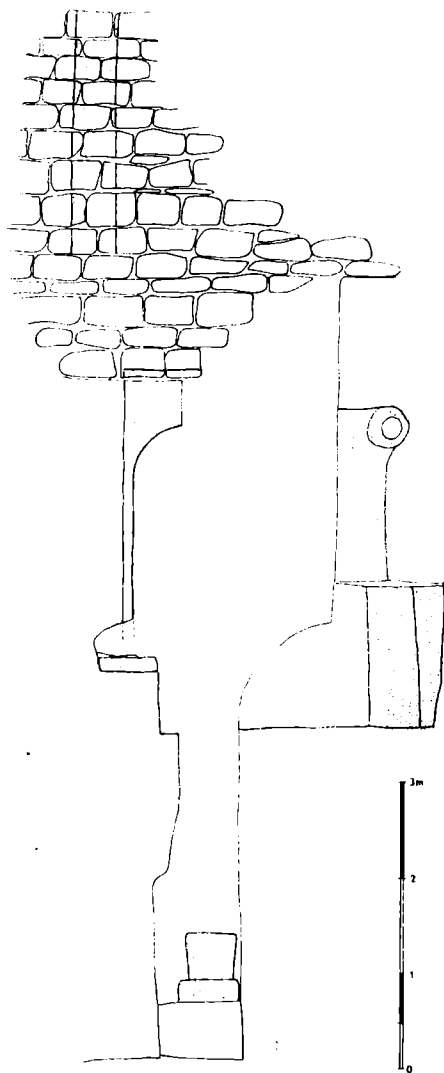
2.2.2. Mladší stavební podoba

Zásadní změnu do organismu hradu vnesla mladší stavební podoba, která vydělila hradní jádro jako samostatný celek s novou přístupovou komunikací a druhé předhradí přebudovala na další jádro s využitím původního přístupu. S ohledem na význam tohoto počínu, ze kterého odvozujeme další hodnocení objektu, věnujeme rozboru vstupu větší pozornost.

Nově řešený přístup na hrad spojoval patu suku s jádrem (obr. 3). O jeho mladším pořízení svědčí vpadlina pro padací most, lemující torzo branky vysekané ve skále na levé straně a ukončené plným obloukem, nad kterým vpadlina přesahuje skálu a zasahuje druhotným vysekáním do líce obvodové hradby. Souvisí-li s budováním vstupu i svislá dráže nad levým okrajem branky, interpretovatelná jako úprava zdi pro dřevěnou konzolu arkýře, pak dčkládá i ona pozdější způsob tohoto řešení, neboť je rovněž do líce vysekána a nikoliv vyžděna. Branka, upravená částečně ve skále a částečně vyhlámaná ve starším zdivu, zaplňujícím v těchto místech skalní spáru, leží svým prahem 3,4 m nad současnou patou bloku, převýšenou dnes spadovým kuzelem asi o 4–6 m proti původnímu terénu, jak jej odhalujeme z nivó mezi druhým a třetím blokem. Z této roviny pravděpodobně vycházela dřevěná konstrukce vertikální komunikace, stojící samostatně, bez kontaktu se skalní stěnou. O proluce mezi skálou a konstrukcí svědčí nejen absence stop po přiložení stavby, ale i stopy padacího mostu, který dosedal od prahu k vrcholu konstrukce v délce, jak dokládá vpadlina, asi 2,8 m, udávající tak přibližnou vzdálenost mezi konstrukcí a vstupem. Konstrukce vertikální komunikace, ač velmi pravděpodobná, není nikterak doložena, její relikty by mohl zjistit pouze archeologický výzkum. Problém představuje i další vedení komunikace. Existují dvě možnosti, z nichž první využila vysekaného dvou-ramenného schodiště, stáčejíciho se vlevo, ze kterého zbyl po novodobém zpřístupnění sklepa pouze náznak, druhá pak průraz do sklepa vpravo ještě pod obvodovou hradbou. Nepochybně posloužily v minulosti obě, jedna z nich však náleží až době zřízení poustevny. Se vstupním zařízením nejspíše souvisí i přisekání skály vpravo, vertikální dráže a nad ní kruhový otvor, prolomený do sklepa.

Význam popsaneého vstupu pro komunikační systém lze hodnotit z hlediska dvou hypotéz. První spojuje tento přístup s podružnou boční komunikací, fungující vedle hlavního horizontálně vedeného přístupu, druhá pak předpokládá, že se jednalo o jediný možný přístup na hrad, přesněji do hradního jádra, zatímco dva předchozí skalní bloky zpřístupňovala stará horizontální komunikace z předpolí hradu na první a odtud na druhý blok. Rozdělení hradního komplexu na dvě víceméně samostatné části, tedy jakéhosi dvojhradu, odpovídá i řada dalších skutečností. Obě hypotetická nově vzniklá jádra jsou vybavena studnami. Poměrně náročné úpravy studničního systému jak v úrovni povrchu bloků, tak i při jejich patě a pravděpodobně i značná hloubka, dnes od skalní paty zasypaných spodních částí, představovala v minulosti jistě velice náročný podnik. Nezdá se pravděpodobné, že by provoz

Obr. 3. Hrad Valdštejn, pohled na vchod mladší stavební podoby 3. skalního bloku. Tečkovaním lemovaná linka — sekáním upravená skála, tečkované plochy — vzdálenější pohledové plány. Měříl F. Gabriel, kresba P. Macek.

jednoho hradu nezbytně vyžadoval dvě takto náročná díla, i když připustíme, vedle předpokládané výstavnosti objektu, jejich postupný vznik. O jejich stáří mnoho nevíme, pouze studniční systém třetího bloku si vyžádal vysekání kapes ve zdivu starší stavební podoby, nelze však jednoznačně rozhodnout, zda k tomu došlo při příležitosti zřizování studně či později při nějakých úpravách.

Další důležité zjištění pro hodnocení předložených hypotéz představují přístupové cesty ke hradu. V terénu jsou dosud velmi dobře patrné dvě. Obě vycházejí ze severního úpatí ostrožny, z polohy nazývané Rytířská lázeň, a zatímco první stoupá prudce úžlabím západně od hradu na předpolí, směřuje druhá k východnímu okraji třetího bloku, kolem kterého se otáčí, aby po jižním svahu vystoupala do míst předpokládané vertikální komunikace. Podle trámových kapes a prostor vysekaných ve skalních stěnách soudíme, že se

při severovýchodní patě druhého a severozápadní patě třetího bloku rozkládalo osídlení. S ohledem na analogie jej interpretujeme jako hospodářský trakt, příslušející k druhému hradnímu jádru. Stěží lze přijmout představu o rozšiřování předhradí tímto směrem za předpokladu, že se komunikační schéma nezměnilo, neboť, bez ohledu na rozsah druhého a třetího bloku, představovalo předpolí značnou prostorovou rezervu.

Mladší stavební podoba, spadající na přelom 14. a 15. století či do období mladších, zachovala pravděpodobně zástavbu jádra hradu, výrazně však změnila komunikační schéma, které se značnou dávkou pravděpodobnosti dokládá vznik dvojhradu s jedním jádrem na druhém a jedním na třetím skalním bloku. To vyvolalo potřebu přebudovat předhradí na druhém bloku v samostatný hrad, zřídit hospodářský trakt pro druhé jádro, doplnit jej opevněním a pro oba celky zajistit zdroj vody. Z uvedených potřeb zjistil průzkum relikty hospodářského traktu, které by mohl upřesnit archeologický výzkum, stopy opevnění mezi druhým a třetím skalním blokem v podobě trámových kapes a studny. Do stejného období snad náleží i vysekání džbánovitého objektu na třetím bloku (Gabriel—Knop, 1990).

2.3 Mladší horizont osídlení

Po bohaté středověké etapě končící v 16. století faktickým zánikem hradu však jeho dějiny nekončí. Nové období je spjato již se zcela odlišnou funkcí. Hradní zřícenina byla někdy v průběhu 17. století, spíše jeho druhé poloviny, osazena poustevníkem. V roce 1713 je jednoznačně doložena kaple sv. Jana (Macek—Novosadová, 1988, 9), jejíž lokalizace není zcela jednoznačná.

Změnou byl příchod poustevníka Václava Rovenského, vlastně Václava Karla ěolana, rodem z nedalekého Rovenska. Usídlení tohoto vzdělaného a známého muže na hradě, které časově souvisí s většími stavebními úpravami, signalizuje nový přístup majitele panství, Františka Josefa z Valdštejna (Macek—Novosadová, 1988, 9). Stavba výstavného mostu s Jelínkovou sochařskou výzdobou a oproti tradici možná již současně zahájené stavbě kaple s částí určenou pro pobyt vrchnosti dokládá, že zde vzniká typická barokní „eremitáž“ v dobovém smyslu slova. Populární poustevník tedy nedlel na Valdštejně v odloučení od světského ruchu, byl současně i „správcem“ jakéhosi výletního místa majitele. Hrad se stal i cílem četných poutí z okolí. Autor výstavné kaple není prozatím znám. Z širšího kontextu valdštejnských stavitelů lze teoreticky nejspíše uvažovat o členu rodu Canevallis, případně snad i o F. M. Kaňkovi. Se stavbou kaple sv. Jana Nepomuckého se spojovala i novostavba poustevny při vstupu na druhý skalní blok. Na tento blok se soustředila pozornost barokního období, vlastní jádro na koncovém bloku nebylo do nového programu patrně vůbec zapojeno. Barokní etapa vrcholila ve dvacátých letech nejspíše ve vztahu ke svatořečení Jana Nepomuckého. Posléze zájem opět postupně utíchal, opět v kontextu s vývojem dobové atmosféry.

Zasadní změny přinesl rok 1821, kdy Valdštejn koupil Jan Antonín Lexa z Aehrenthalu, jenž hruboskalské panství postoupil svému bratrovi. Stavební činnost odpovídala změněné situaci. Zajímavým způsobem se v ní snoubí romantický vztah k minulosti a malebnému přírodnímu prostředí s racionálně podloženou snahou vybudovat zde lákavý cíl výletů z nedaleko nově založených lázní Sedmihorek. Tehdy vznikla na prvním skalním bloku klasicistní vstupní brána, přestavěna byla starší kaplička sv. Jana Křtitele, proslavená později tradovanou podobiznou básníka Karla Hynka Máchy, jenž sám hrad

navštívil a zanechal nám jeho zobrazení mezi „hrady spatřenými“. Na druhém bloku byla zcela zásadně přestavěna poustevna, upravená na výletní restauraci, a kolem roku 1835 velká kaple sv. Jana Nepomuckého, poškozená již v roce 1728. Technicky náročným dílem bylo vybudování mostu mezi druhým a třetím skalním blokem. Autora romantické gotizující stavby neznáme, lze však reálně uvažovat o podílu stavitele Gruebera, působícího v nedalekém Turnově, případně K. A. Schramma. Vlastní hrad byl upraven na vyhlídkovou plošinu, zamýšlený romantický nový palác byl ale dokončen zejména z iniciativy malíře J. Prouška až na sklonku 19. století.

Touto akcí byl stavební vývoj lokality v podstatě ukončen. Dvacáté století se projevilo pouze poměrně citlivými zabezpečovacími pracemi, vyvolanými statickými poruchami skalního podloží. Jeho rozpad ale bohužel dále pokračuje a vážně tak ohrožuje tento památkový objekt, jenž dosud pouze s malou přestávkou plynule dokumentuje dějiny dané oblasti od 13. století do současnosti.

3 Rekonstrukce vývoje hradu

Někdy v druhé polovině 13. století došlo, jak dokládají archeologické nálezy (Waldhauser—Weber 1973) i dochované relikty architektury, ke zbudování hradu. Ačkoliv nálezy dokládají i pravěké osídlení, nepředpokládáme, že pravěký člověk zanechal výraznější stopy svého pobytu v podobě terénních relikvů. Nově vznikající hrad byl tedy situován na „zeleném drnu“. Jeho kamenná architektura, jak ji rekonstruueme z dochovaných částí, odpovídá ostrožnému hradu (Gabriel—Smetana 1981) jen částečně, svým staveništěm. Vlastní zástavbu, jak ji uvádíme výše, neznáme celou. Víme o rozsáhlé stavbě přiléhající k jižní hradbě, případně využívající i závěr hradu, našim současným možnostem poznání však uniká případná existence věže. Logicky by mohla stát nad vstupem do jádra, někde v místech, kde se dochovaly relikty mladší brány, vyloučit však nemůžeme ani druhý skalní blok, kde stopy jakési zástavby, ovšem blíže nedatované, nacházíme. V prvním případě by se jednalo o hrad bergfritového typu, na pískovci ovšem zcela ojedinělý (Gabriel 1989), v případě druhém o jakousi modifikaci, známou, alespoň podle rekonstrukce (Gabriel 1985, 323), z bezejmenného hradu u Zakšína (okr. Č. Lípa). Ten se odlišuje od známých bergfritových typů jednak situováním věže mimo jádro hradu a jednak její pravouhlou dispozicí, přisuzovanou ovšem v uvedeném případě stavebnímu materiálu — dřevu. V tomto ohledu by mohl Valdštejn posloužit jako ideální případ pro posouzení správnosti závěrů o dispozici bergfritů na pískovcích (Gabriel 1989). Zdá se však, že otázku věže na Valdštejně nemožní řešit ani budoucnost. Nezbyvá proto, než považovat nejstarší podobu Valdštejna za sice kamenný, ale jednoduchý ostrožný hrad se zástavbou přiléhající k obvodové hradbě, která však nutně nemusela obíhat celé jádro, jak již bylo upozorněno výše. S touto podobou se setkáváme v druhé polovině 13. století běžně. Vedle příkladů, udávaných F. Gabrielem (1989), nabízí nejbližší okolí Valdštejna analogii ve hradě, nazývaném dnes Kavčiny. Jak vyplývá z terénní rešerše, jednalo se o hrad s alespoň částečně kamennou architekturou, tedy v tomto ohledu Valdštejn blízký, ačkoliv z hlediska reprezentativnosti zjevně chudší. Svým rozsahem i charakterem se ovšem architektura Valdštejna zcela vymyká z běžného průměru hradů na pískovcích té doby a řadí se spíše k významnějším stavebním podnikům šlechty. Odráží tak majetkové poměry a postavení Markvarticů, či přesněji jejich větve, píšící se po nově zbudovaném Valdštejnu.

Ani rozpoznané reliktů následující stavební fáze, které datujeme nejdříve do druhé poloviny 14. století, dnes neposkytují vyčerpávající informace o vzhledu objektu. Jako pravděpodobné se jeví vyzdvižení hranolové věže vedle brány, jak to známe i z řady jiných hradů, například z Hohensteinu (NDR) či západočeského Kynžvartu. Věž, pokud skutečně vlevo od vstupní brány hradního jádra existovala, nepřesahovala svou šířkou, s ohledem na terén, 4 m. Jednalo se tedy nejspíše o bergfrit, neobývanou věž, plnící čistou obrannou funkci. K obvodové hradbě, plně obíhající jádro, přiléhala zástavba, v této fázi rozšířená. K podobě obou předhradí přinesl průzkum jen velmi málo poznatků. Bezpečně víme, že alespoň ve druhé fázi, ne-li již v první, obíhala druhý blok obvodová hradba, ke které, stejně jako v případě jádra, přiléhala zástavba, zde však asi s převážným využitím dřevěných konstrukcí. Ty se jistě uplatnily i na prvním skalním bloku, kde pravděpodobně posloužily také pro budování obvodového opevnění.

Poslední výrazný středověký zásah proběhl v době, kdy se na pískovcích uplatňoval specifický typ hradu — hrad skalní. Jak ukazuje nejnovější hodnocení tohoto typu, jedná se o závěr 14. století a první polovinu století následujícího. Někdy v závěru 14. století vznikají hrady Šauenštejn, Falkenštejn (okr. Děčín: Gabriel—Smetana 1981) a dochází k přestavbě Helfenburku (okr. Litoměřice) z ostrožného hradu na skalní. O něco později se uplatnil vertikální přístup do hradu při rozsáhlé přestavbě Frýdštejna a budování nového Jestřebí (okr. Č. Lípa, Gabriel—Panáček, v tisku). Na Valdštejně tuto úpravu spojujeme s vybudováním druhého hradního jádra, takže se hrad rozpadl na dvě samostatné jednotky. Úpravu Valdštejna na dvojhrad, jak se zdá, odrazíjí i písemné prameny, dokládající v období husitských válek několik majitelů, z nichž sice Jindřich starší z Vartenberka, sedící na Valdštejně již v roce 1423, byl později asi majitelem pouze „de jure“, nikoliv „de facto“, avšak Bartoš z Valečova, Rameš z Hrádku a Jan Čapek ze Sán, další uvádění vlastníci, na hradě seděli skutečně. Neujasněné majetkové poměry sice nedovolují přesně určit vzájemné vztahy mezi nimi, zdá se však, že někteří mohli hrad užívat současně. Podobná situace nastala i v devadesátých letech 15. století (Macek—Novosadová 1988, 3—6). Důvodů pro vydělení dvou jader hradu bylo tedy v jeho dějinách dost. Nové řešení si vyžádalo zbudování další přístupové komunikace a hospodářského traktu, situovaného, jak bývá u skalních hradů zvykem, při patě skalního bloku. Pro druhé jádro posloužilo starší první předhradí, kam vedl již v minulosti most z předpolí. Mladší využití této dvoudílné dispozice však nedovoluje její bližší charakteristiku. Do tohoto období také řadíme oboustranné uzavření skalní spáry mezi prvním a druhým blokem, o kterém nás informují svise orientované řady kapes. Cílem uzávěr, které nejspíše tvořily dva páry dřevěných lící, vysypané kamenem a zeminou, bylo ochránit hospodářský trakt druhého jádra hradu. Podobné zařízení, ačkoliv stopy po něm nejsou tak výrazné, předpokládáme mezi druhým a třetím blokem.

Hrad prokazatelně obývala ještě Kateřina ze Štítar, která na něm roku 1495 umírá. Jeho využití dalšími majiteli písemné prameny nespécifikují, zpráva z roku 1582, uvádějící objekt jako zříceninu, je však dostatečně výmluvná (Macek—Novosadová 1988, 6—7). K zániku hradu přispěla nepochybně ztráta jeho funkce jako správy panství, které připojil již na přelomu 15. a 16. století Jindřich Svojanovský z Boskovic k Hrubé Skále. Zkázu dokonala údajný požár v polovině 16. století, který zničil veškeré dřevěné vybavení, takže zůstalo jen zdivo (Hrady 1984, 491).

Mladší stavební činnost se svým charakterem této stati vymyká.

Literatura

- GABRIEL, F. 1985: Opevněná panská sídla na Českolipsku před rokem 1319, Z minulosti Děčína a Českolipska 4, 304—332.
- GABRIEL, F. 1989: K problematice opevněných sídel na pískovci, Castellologica Bohemica 1, 125—138.
- GABRIEL, F.—KNOP, K. 1990: K interpretaci džbánovitých objektů na pískovci, AH 15, 261—274.
- GABRIEL, F.—PANÁČEK, J., v tisku: Vývoj panských sídel na horním území novozámeckého panství, Castellologica Bohemica 2—4.
- GABRIEL, F.—SMETANA, J., 1981: K datování a funkci středověkých opevnění v Českém Švýcarsku, AH 6, 33—82.
- HRADY 1984: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 3, autorský kolektiv, Praha.
- MACEK, P.—NOVOSADOVÁ, J. 1988: Stavebně historický průzkum hradu Valdštejna, strojopis SÚRPMO Praha.
- WALDHAUSER, J.—WEBER, V. 1973: Výzkum na hradě Valdštejně, AR 25, 221—224.

Zusammenfassung

Die Bauentwicklung der Burg Waldstein

Die Burg Waldstein (Bez. Semily) wurde im 13. Jh. erbaut. Als Burgruine ist sie in den schriftlichen Quellen in den Jahren 1509—1582 erwähnt. Am Anfang des 18. Jh. wurde diese Burg neu erbaut, aber diese jüngste Ausbauphase ist nicht Gegenstand dieser Behandlung.

Baugeschichtliche Untersuchung hat auf drei Sandsteinblöcken der Landzunge im ersten mittelalterlichen Besiedlungshorizont zwei Bauphasen festgestellt. In der ersten Bauphase führte die horizontale Kommunikation aus dem Vorfeld über den ersten und zweiten Felsblock, wo die Vorburg lag, weiter auf den dritten Felsblock, wo der Burgkern sich befunden hat. Die Steinarchitektur aus dieser Zeit ist nur fragmentarisch erhalten. Wir wissen nur von einem umfangreichen Bau, der zu der Südschanze anknüpfte. Von einem Burgturm wissen wir nichts sicheres. Er konnte über dem Eingang in den Burgkern stehen, aber auch den zweiten Felsblock kann man nicht ausschließen. Einige Spuren der Bautätigkeit sind dort geblieben. Im ersten Fall würde sich um eine Burg des Bergfrittyps handeln. Im zweiten Fall handelte sich um bestimmte Modifikation dieses Typs, wo der Turm außerhalb des Burgkerns stand. Da die Turmspuren fehlten, kann man von einer Burg auf der Felszunge sprechen. In der zweiten Hälfte des 13. Jh. war solcher Typ häufig.

Die zweite Bauphase kann man in die 2. Hälfte des 14. Jh. datieren. Der Kommunikationsweg blieb unverändert. Als wahrscheinlich kann man einen prismatischen Turm neben dem Tor voraussetzen. Diese Verbindung ist von anderen Burgen bekannt. An die Umfassungsmauer knüpfte eine erweiterte Bebauung an. Auch auf dem zweiten Felsblock kann man eine Umfassungsmauer voraussetzen. Ihre Reste sind bis heutzutage geblieben.

Am Ende des 14. und in der ersten Hälfte des 15. Jh. verlief die letzte mittelalterliche Bauphase. Man kann von einer Felsburg sprechen. Diesen Umbau verbindet man mit dem Ausbau des zweiten Burgkerns und so entstanden zwei selbständige Burgeinheiten. Diese Veränderung brauchte neuen Kommunikationsweg, Wasserversorgung und neue Wirtschaftsbauten. Diesen Umbau spiegeln auch die schriftlichen Quellen wider.

Abbildungen:

1. Burg Waldstein. Grundriß. 1—3 Felsblöcke. A — erste Bauphase, B — zweite Bauphase, C — Architektur der jüngeren Besiedlung.
2. Burg Waldstein. Ein Gang auf dem 2. Felsblock, Ansicht und Grundriß. Punktlinie zeigt durch Hacken zubereiteten Felsen.

